

Urartu Yerleşim Arkeolojisine Yeni Bir Örnek: Tutmaç Taş Kale

Prof. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü

ORCID ID: 0000-0002-0049-902X, rcavusoglu@yyu.edu.tr

Arş. Gör. Dilara DEMİRTAŞ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü

ORCID ID: 0000-0003-2347-8229, dilarademirtas@yyu.edu.tr

Özet

Arkeoloji biliminin yan dallarından biri olan Yerleşim Arkeolojisi aslında uzun vadeli kültürel ve davranışsal değişiklikleri anlamak, tanımlamak ve açıklamak için fen ve doğa bilimlerinden yararlanması temeline dayanan bir bilimdir. Arkeolojik yerleşimleri çevresel koşullara göre değerlendiren bu bilim dalı 19. yy'dan itibaren kabul görmeye başlamıştır. Dünyadaki pek çok yerleşim birimi üzerinde uygulanan bu bilim dalı şimdiye kadar Urartu Krallığı merkezleri üzerinde denenmemiştir. MÖ 9-7. yy arasında varlık gösteren Urartu Krallığı aslında bu uzun süreli egemenliğini çevre koşullarına hükmedebilme yeteneği sayesinde sağlamıştır. Krallığın ana yayılım bölgesi olan Van Gölü Havzası'nda Urartu Dönemi'ne ait sayıları 120'i bulan kale tespit edilmiştir. Kaleler daha çok tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin sürdürüldüğü verimli ovalar ve ovaların çevresine dağılmış durumdadır. Krallığın yayılım gösterdiği merkezlerden biri de Gürpınar Ovası ve Hoşap suyunun suladığı topraklardır. Gürpınar'da gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırmaları sayesinde Urartu yerleşim düzeni ile ilgili bilgi sahibi olunmaktadır. Bu önemli yerleşimlerden biri de Tutmaç Taş Kale'dir. Gürpınar Tutmaç Mahallesi sınırlarında bulunan kale, hemen yakınında bir gölet, düz yerleşim alanı ve kaleye bağlı bir gözetleme kalesi ile tam bir kırsal bir aşiret merkezi mimari örneği göstermektedir. Çalışma içerisinde kalenin yerleşim düzenindeki yeri tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yerleşim Arkeolojisi, Demir Çağı, Urartu, Gürpınar, Tutmaç Taş Kale

A New Example of Urartian Settlement Pattern: Tutmaç Stone Fortress

Abstract

Settlement Archaeology, one of the sub-branches of archaeology, is actually a science based on the use of science and natural sciences to understand, describe and explain long-term cultural and behavioural changes. This branch of science, which evaluates archaeological settlements according to environmental conditions, has been accepted since the 19th century. This branch of science, which has been applied on many settlements around the world, has not been tried on the centres of the Urartu Kingdom until now. The Urartu Kingdom, which existed between the 9th and 7th centuries BC, actually achieved this long-lasting sovereignty thanks to its ability to dominate the environmental conditions. In the Van Lake Basin, the main distribution region of the kingdom, some 120 fortresses dating back to the Urartu Period have been identified. The fortresses are mostly scattered around the fertile plains and plains where agriculture and animal husbandry activities were carried out. One of the centres where the kingdom spread is the Gürpınar Plain and the lands irrigated by the Hoşap water. Thanks to the excavations and surveys carried out in Gürpınar, we have information about the Urartian settlement order. One of these important settlements is Tutmaç Stone Fortress. Located within the borders of Tutmaç Quarter of Gürpınar, the Fortress shows a complete example of a rural tribal centre architecture with a pond, a flat settlement area and a surveillance Fortress connected to the Fortress. The place of the Fortress in the settlement pattern is discussed in this study.

Key Words: Settlement Archaeology, Iron Age, Urartian, Gurgınar Plain, Tutmaç Stone Fortress

Giriş

Doğu Anadolu Bölgesi'nin ilk güçlü krallığı olan Urartu Krallığı, MÖ 9-7. yy arasında hüküm sürmüştür. Krallığın iskân politikalarının İşpuini (MÖ 830-810) ve oğlu Minua (MÖ 810-786) döneminde daha düzenli bir hal aldığı anlaşılmaktadır. Bu güçlü krallardan sonra da iskân politikaları devam etmiştir. İskân politikalarının geliştirildiği yerlerden biri de Gürpınar Ovası ve Hoşap Suyu'nun suladığı alanlardır. Van il merkezine 21 km uzaklıkta olan Gürpınar, şimdiye kadar ele geçen arkeolojik bulgulardan, MÖ 4. Binden itibaren yerleşim gördüğü anlaşılmıştır. Özellikle verimli araziler, yaylalar ve meralar sayesinde tarım ve hayvancılık açısından da oldukça önem verilen bir yerleşim sahasıdır. Günümüzde Türkiye'de en yoğun hayvancılık faaliyetlerinin gerçekleştirildiği yerleşimlerden biri olan Gürpınar, günümüzde olduğu gibi geçmiş uygarlıklar içinde önemli bir iskân alanıdır.

Urartu Krallığı'nın Gürpınar'daki varlığı İşpuini Dönemi'nde (MÖ 830-810) başlamıştır. Daha sonra kral Minua Dönemi'nde (810-786) Yukarı Kaymaz Mahallesi'nden başlayarak Van Ovası'na uzanan Minua Kanalı açılmıştır (Öğün, 1970, s. 28-37). II. Sarduri Dönemi'nde (MÖ 764-730) ise tarım arazileri ve meraları kontrol altında tutan yönetim merkezi olarak Çavuştepe Kalesi inşa edilmiştir (Erzen, 1978). Urartu Krallığı'nın ilk çift dilli yazıtı olan Kelişin Yazıtı'na (CTU I: no. A 3-11 Ro, s.t: 3) İran-Irak ve Türkiye sınırına ulaşan yol, Gürpınar Ovası'ndan geçmektedir. Gürpınar, krallığın doğu yayılımı için önemli bir yol güzergahıdır. Başkent Tuşpa'dan hareket eden yol, öncelikle Zivistan Kale (Edremit) önünden doğuya doğru hareket ederek önce Ayazpınar'ına ardından Harami Gediği ve Köroğlu Tepesi uzantısından Gürpınar Ovası'na bağlanmaktadır. Bir başka yol ise Edremit Kalesi önünden geçerek Yassı ve Kara Tepeleri aşar, ardından Gölbaşı ve Koyunyatağına ulaşır. Koyunyatağı'ndan devam eden yol ise Çermik İstasyonu, Çavuştepe Kalesi ve Eski Norgüh Kalesi üzerinden Hoşap Kalesi'ne ulaşır. Hoşap Kalesi sonrasında ise güneydoğu hatta Kari-Hoşap Kalesi, Çuh Gediği-Çuh Yaylası'na varılır. Daha sonra bu yol Başkale sınırlarında bulunan Gedikbaşı, Örencik Köyü ve Çaldıran Köyü sonrasında Yüksekova Esendere'ye uzanır. Esendere sonrasında ise Kuzeybatı İran topraklarına ulaşılmaktadır (Belli, 1977, s. 90-99). Bu yol güzergahı üzerinde Urartu Krallığı'na ait kale, konaklama tesisi, garnizon gibi çok sayıda yerleşim merkezi tespit edilmiştir (bkz. Belli, 1977; Erzen, 1978; Özfirat, 2009, s. 349; Özfirat, 2010, s. 224; Özfirat, 2011: 295; Çavuşoğlu, Yılmaz, Coşkun, Haydaroğlu, Polat, Sürün, Demirtaş, Özgüner, Kılıç, Karatekin, 2023: 161-178; Çavuşoğlu, Yılmaz, Coşkun, Demirtaş Sürün, Özgüner, Karatekin, 2024: 231-246).

Gürpınar Ovası'nda bilinen en önemli kale şüphe yok ki Çavuştepe Kalesi'dir. Kale, Urartu Krallığı'nın mimari özelliklerinin hemen tümünü barındırması açısından da önemlidir. Ancak özellikle Gürpınar ilçesi ve ilçeye bağlı mahallelerde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları çevrede irili-ufaklı çok sayıda yerleşim merkezi olduğunu göstermiştir. Bu yerleşimler genel olarak Gürpınar ilçesinin güneydoğusunda Kırkgeçit-Örmeli-Beşbudak Mahalleleri arasında yayılım gösterirken bir diğeri ise kavşak noktası görünümde olan Hoşap Kalesi'nin kuzey ve güney hattında yoğunlaşmıştır.

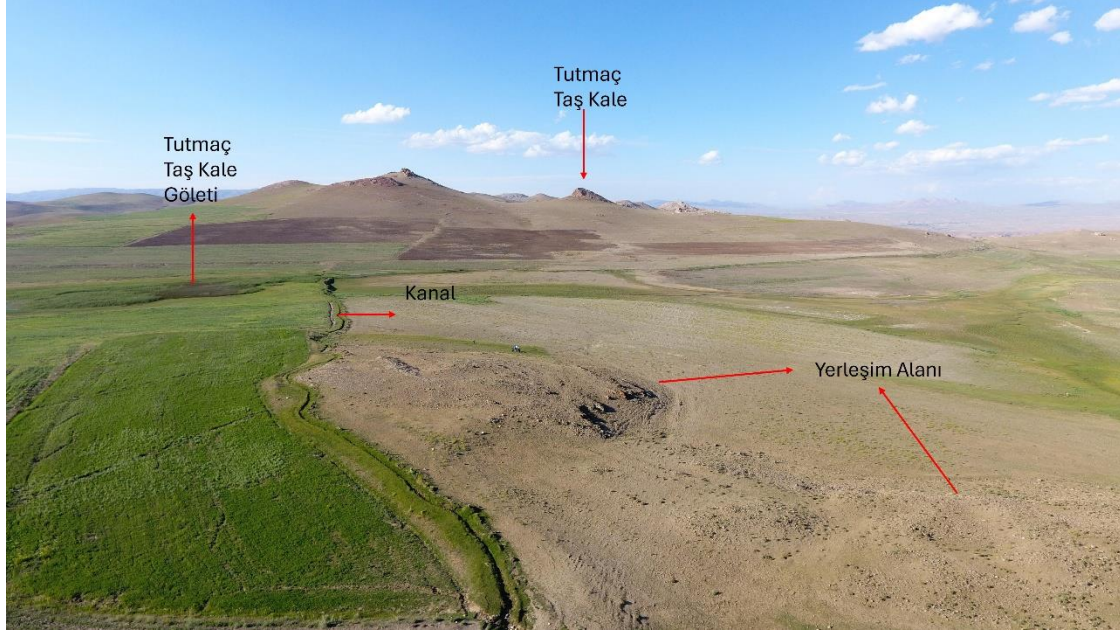
Hoşap Kalesi'nin güneydoğu hattında bulunan bu yerleşimlerden bazıları Kari-Hoşap Kalesi'ne uzanan yolun hemen güneydoğusunda sırasıyla Mollahüseyin Mahallesi, Tutmaç ve Alniak Mahallesi, Yedisalkım ve Koçgüden Mahallelerine uzanmaktadır. Van İli Gürpınar İlçesi

Arkeolojik Yüzey Araştırmaları sırasında bu yol güzergahında çok sayıda kale, gözetleme kalesi, höyük, sivil yerleşim alanı ve gölet tespit edilmiştir. Daha önce ziyaret edilmemiş olan bu mahallelerde Urartu Krallığı'nın güçlü bir varlığı söz konusudur. Araştırmalar sırasında Urartu Dönemi'ne tarihlendirilen Mollahüseyin Mahallesi'nde bir Höyük, Tutmaç Mahallesi'nde bir kale, bir gözetleme kalesi, gölet ve yerleşim alanı, Alınak Mahallesi'nde bir kale, Giyimli Mezrası'nda bir yerleşim alanı, Yedisalkım Mahallesi'nde altı adet Erken Tunç Çağı mağara yerleşimi tespit edilmiştir (Çavuşoğlu, vd. 2023; Çavuşoğlu, vd. 2024).

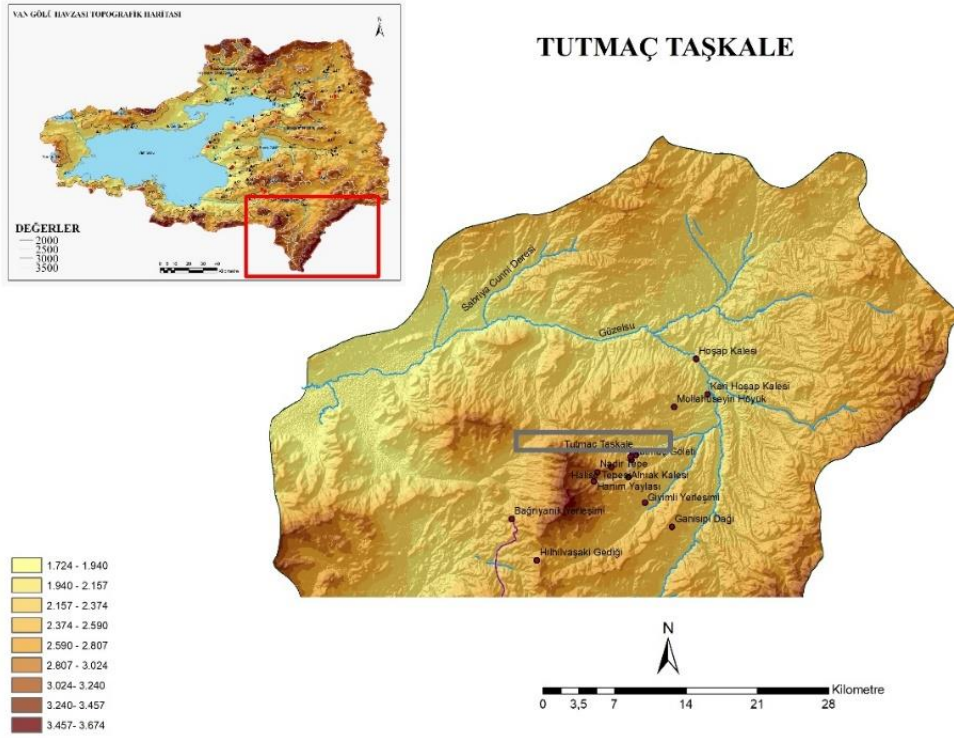
Bu yerleşim merkezlerinden Tutmaç Mahallesi sınırlarında bulunan kale bu yol güzergahı üzerinde bulunan en geniş alana sahip olan kaledir. Çalışma içerisinde Tutmaç Taş Kale'nin kurulduğu alanın coğrafi özellikleri (topografik yapı, bakı, eğim), haberleşme (görünürlük), birbirine yakınlık (mesafe) açısından değerlendirilerek kurulum amacı ile ilgili bir değerlendirme yapılmıştır.

1.Tutmaç Taş Kale

Tutmaç Mahallesi; Van ili Gürpınar İlçesi'ne Van-Hakkâri karayolu üzerinden 52 km, Hoşap mahallesinden ise batı yönde 13 km mesafede yer almaktadır. Tutmaç Taş Kale mahallenin 3 km güneyinde kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kale genel olarak engebeli bir coğrafyada kurulmuştur. Hemen kuzeyinde 3000 m rakımında Başet Dağları'nın birer uzantısı olan Halise ve Nadir Tepe yer almaktadır. Yerleşimin güneyinde ise 2600 m rakımda Ganispi Dağları uzanmaktadır. Kalenin kurulduğu tepe ise 2495 m rakımında olup yerel halk tarafından Kale Tepe olarak isimlendirilmiştir. Yerleşimin hemen kuzeyinde, Başet Dağları güney eteklerinde 2800 m rakımda Hanım Yaylası bulunmaktadır. Kalenin kurulduğu tepenin hemen karşısında bulunan Halise ve Nadir Tepeleri eteklerinden açılan 5.5 km'lik tali yol ile Hanım Yaylası'na ulaşabilmektedir. Kalenin kuzeyinde Şikeftan Deresi, güneyinde ise Bahanis Deresi akmaktadır (Resim 1-Harita 1).

Resim 1: Tutmaç Taş Kale ve yerleşim alanı (R. Çavuşoğlu Arşivi)

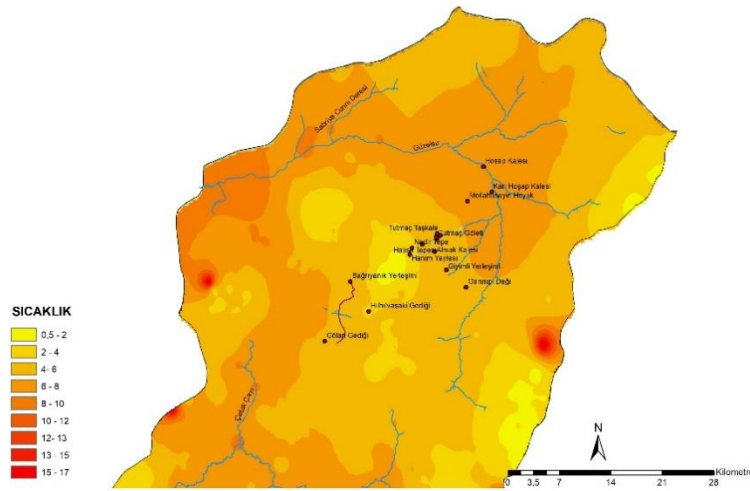

Harita 1: Tutmaç Taş Kale ve çevresi

Kalenin bakı yönü güney ve güneydoğu yöndedir. Eğim ise %1 olarak hesaplanmıştır. Gürpınar ilçesi genel olarak karasal iklim özelliklerine sahiptir. İlçede 1985-2005 yılları arasında kurulan

meteorolojik istasyon (İstasyon Kodu: 6276) ile 2013-2024 yılları arasında kurulan ve hâlâ aktif olarak kullanılan meteorolojik istasyondan alınan sıcaklık değerlerine göre ilçede ortalama sıcaklık 9,1°C olarak hesaplanmıştır. İlçe merkezine göre hesaplanan bu ölçüm dikkate alınarak, Lapse Rate Yöntemi ile merkezlerin deniz seviyesinden yükseklikleri dikkate alınarak tahmini bir sıcaklık ölçümü yapılmaktadır. Her 200 m’de sıcaklığın 1 °C kadar düştüğü varsayılarak hesaplanan bu değerler ArcMap programında Ters Mesafe Ağırlıklı Enterpolasyon Tekniği (Inverse Distance Weighted-IDW) ile haritalandırılmıştır (Lapse Rate Yöntemi için bkz. Demircan, Arabacı, Alan, 2017, s. 7-10). Bu veriye göre Tutmaç Kalesi ve çevresindeki yerleşim alanlarında yıllık ortalama sıcaklık 2-4°C arasında değişiklik göstermektedir (**Harita 2**).

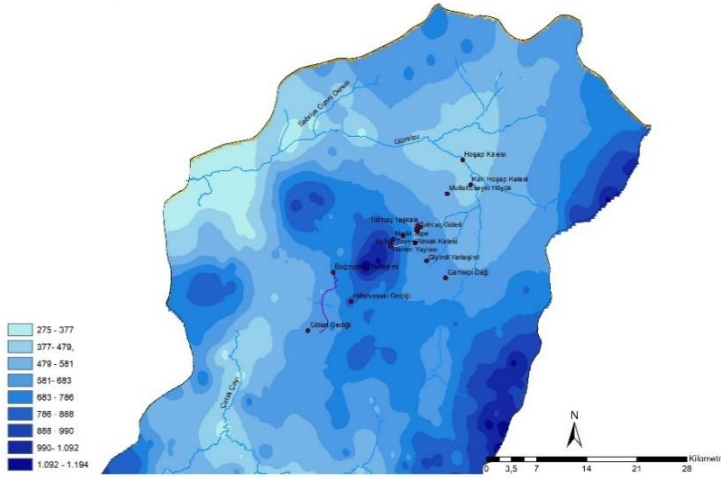
TUTMAÇ TAŞKALE VE ÇEVRESİNDE TAHMİNİ YILLIK ORTALAMA SICAKLIK HARİTASI

Harita 2: Tutmaç Taş Kale ve çevresinde tahmini yıllık ortalama sıcaklık haritası.

Meteoroloji Genel Merkezi’nden alınan verilere göre Gürpınar’da yaklaşık son 39 yılın yıllık ortalama yağış değerleri ise 276 mm olarak ölçülmüştür. İlçe merkezine göre alınan bu değer ise Shreiber ve Huber formülü baz alınarak Gürpınar ilçe merkezinin tümü için yine deniz seviyesinden yükseklikleri dikkate alınarak ortalama yağış miktarları hesaplanmıştır (Yöntem için bkz Aydınözü, 2013, s. 172-184). Bu hesaplamalar ardından Ters Mesafe Ağırlıklı Enterpolasyon Tekniği (Inverse Distance Weighted-IDW) ile haritalandırılmıştır. Hesaplamalara göre Tutmaç Kale ve çevresinde yıllık ortalama yağış miktarı 683-786 mm arasında değişiklik göstermektedir (**Harita 3**).

TUTMAÇ TAŞKALE VE ÇEVRESİNDE TAHMİNİ YILLIK ORTALAMA YAĞIŞ HARİTASI

Harita 3: Tutmaç Taş Kale ve çevresinde tahmini yıllık ortalama yağış haritası.

Tutmaç Mahallesi hem kuzey hem de doğu yönden Hoşap Çayı'nın kolları ile sulanmaktadır. Tutmaç Mahallesi'nde günümüzde arpa, buğday, yonca ve korunga ekimi yapılmaktadır. Ancak yerel halk yaşamını hayvancılık ile sağlamaktadır. Tarım ve Orman Bakanlığı'nın 2020 yılı verilerine göre ilçede 14.600 koyun, 465 keçi ve 147 adet sığır tespit edilmiştir (Öztaş, 2021, s. 128-129).

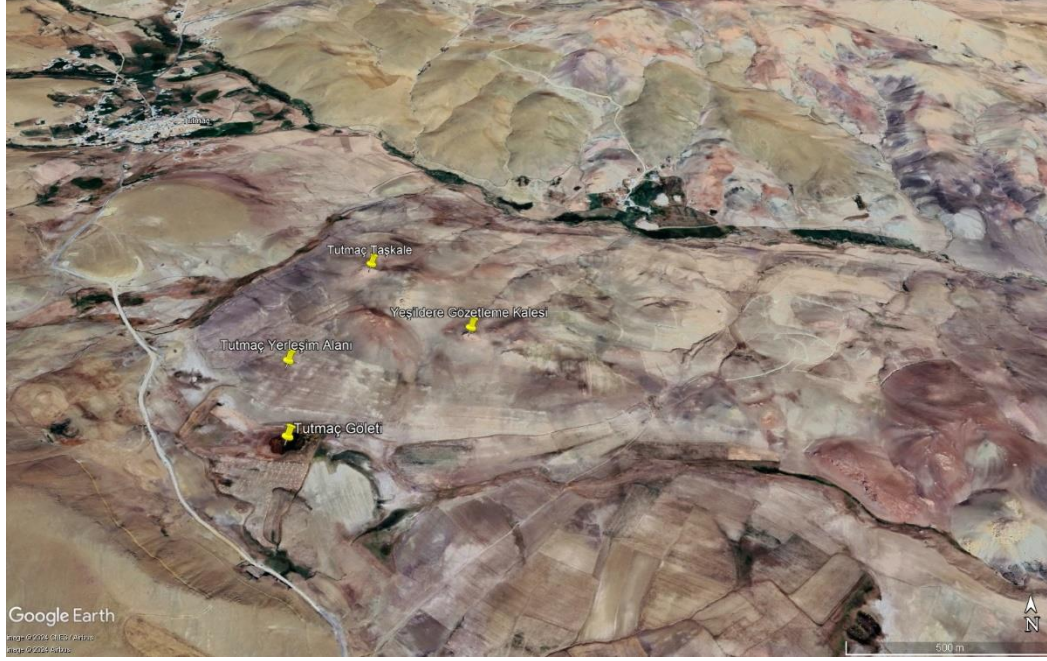
Kalede gerçekleştirilen incelemeler sırasında sur yatağı kalıntısına rastlanmıştır. Kalenin kuzeyinde bulunan sur yatakları incelendiğinde bu bölümde sağlam durumda iki adet temel taş bloğuna rastlanmıştır. Surlardan güneye doğru bir dolgu tabakası akmış durumdadır. Bu dolgu tabakasının surların inşası sırasında taşların arasında kullanılan dolgu malzemesi olduğu düşünülmüştür. Kalenin güney yönünde, hemen eteklerde ikinci bir sur yatağı daha tespit edilmiştir. Bu tür çift sıra sur tekniği Gürpınar'da tespit edilen Urartu yerleşimleri arasında Çavuştepe Kalesi ve Eski Norgüh Kalesi'nde görülmüştür (Tarhan, Sevin, 1977, s. 287-288; Özfirat, 2010; Çavuşoğlu, vd., 2024, s. 232). Kale konumu dolayısıyla hayvancılık faaliyetleri için oldukça uygun ortam sunmaktadır (**Resim 2**).

Resim 2: Tutmaç Taş Kale ve hâkim olduğu alanın havadan görüntüsü (R. Çavuşoğlu Arşivi)

Taş Kale'nin kuzey eteğinde “Kromlek 1” olarak adlandırılan kaba taşlardan dairesel formda düzenlenmiş bir yapı bulunmaktadır. Güney bölümündeki taş sırası rahat görülebilmektedir. Taş bloklar ortalama 50 cm genişliğindedir. Kromlek 1'in batısında büyük çapta olanı “Kromlek 2”, daha küçük boyutlu olanı “Kromlek 3” olarak adlandırılmıştır. Bu iki yapı birbirine bitişik durumda bulunmaktadır. Kromlek 2, dairesel yapıda ve 24 m çapında olup yine düzensiz tek sıra taş dizisinden oluşmaktadır. Bu yapının hemen batısında, Kromlek 2'ye bitişik vaziyette ve oval yapıda Kromlek 3 bulunmakta ve yaklaşık 17 m çapındadır. Bu yapının batı bölümü, Kromlek 2 ile bitişik durumdadır. Yapı düzensiz taşlardan ve tek taş dizisinden oluşmaktadır. Her iki kromlekte de taş sırası yer yer izlenebilmektedir. Kalenin hemen kuzeybatısında bir gözetleme kalesine rastlanmıştır. Kalenin güney eteklerinde bir adet yerleşim merkezi, yerleşimin batısında ise bir adet gölet bulunmaktadır (**Resim 3**).

Kalede bulunan seramiklerden genellikle kahverengi veya kiremit hamurlu olup ağız kısmı kalınlaştırılmış, dışa çekik ağızlı çanaklardan oluşmaktadır. Kalede az sayıda çömlek ağız parçasına da rastlanmıştır.

Resim 3: Tutmaç Taş Kale ve çevresi (R. Çavuşoğlu Arşivi)

1.1. Yeşildere Gözetleme Kalesi

Tutmaç Taş Kale'nin yaklaşık 2 km kuzeybatısında, Yerel halkın “**Yeşildere**” olarak adlandırdığı, doğal bir kayalık üzerinde mimari yapıya ait olduğu anlaşılan taş yığıntısı tespit edilmiştir. Deniz seviyesinden 2466 m yüksekte olan doğal kayalığın orta bölümünde, yuvarlağa yakın bir plan gösteren, kum taşı ve doğal kalker taşlardan oluşan bu yığıntının mimari bir yapıya ait olduğu anlaşılmıştır. Yaklaşık 9.60 x 6.40 m ölçülerindeki yapının temel taşları kısmen sağlam olsa da diğer bölümlere ait taşlar, yapı içerisine ve alanın kuzeyine doğru dağılmış vaziyettedir. Kalenin kurulumundaki amaç olasılıkla hayvan sürüleri için oluşacak herhangi bir tehdide karşı önlem amacı olmalıdır (**Resim 4**).

Resim 4: Yeşildere Gözetleme Kalesi (R. Çavuşoğlu Arşivi)

1.2. Tutmaç Yerleşimi

Yerleşim, Taş Kale'nin yaklaşık 2 km güneyinde, deniz seviyesinden 2423 m yüksekte yer almaktadır. Burada bir kum taşı ana kayası mevcuttur. Ana kaya üzerinde kesilen kum taşlarına ait izler mevcuttur. Çevreye dağılmış durumdaki ve diğer yerleşimlerde, özellikle Taş Kale'de rastlanılan kum taşlarının buradan götürüldüğü düşünülmektedir. Alanda yapılan incelemelerde Tunç ve Demir çağlarına tarihlendirilen çanak çömlek parçaları tespit edilmiştir.

Resim 5: Tutmaç Taş Kale yerleşim alanı (R. Çavuşoğlu Arşivi)

1.3. Tutmaç Yerleşmesi Göleti

Tutmaç Yerleşiminin batısında bir gölet bulunmaktadır. “**Tutmaç Göleti**” olarak adlandırılan bu göletin doğu yönüne bir bend inşa edilmiştir. Gölet; kuzey-güney yönünde 95 m, doğu-batı doğrultusunda 95 m ölçülerindedir. Bendin kalınlığı 6.5 m, yüksekliği ise batıda 1.80 m, doğuda 1 m’ye kadar düşmektedir. Yüzeide bulunan seramik parçaları Demir Çağlarına aittir. Göletin suyu, Hoşap Çayı’ndan gelmektedir. Hoşap Çayı’ndan kaynak alan Bahanis Deresi, Hoşap Kalesi önünden doğu istikamette akmaktadır. Su yaklaşık 7 km aktıktan sonra Taşdöndüren Mahallesi’nde iki kola ayrılmaktadır. Bu koldan biri kuzey diğeri ise güney istikamette akmaya devam eder. Taşdöndüren Mahallesi’nden iki kola ayrılarak akan çayın güneyden akan kolu yaklaşık 5 km kadar aktıktan sonra kuzeybatı yönde bir kanal yardımı ile Tutmaç Göleti’ne bağlanmıştır. Bu kanalın uzunluğu ise 2,5 km’dir (**Resim 4**).

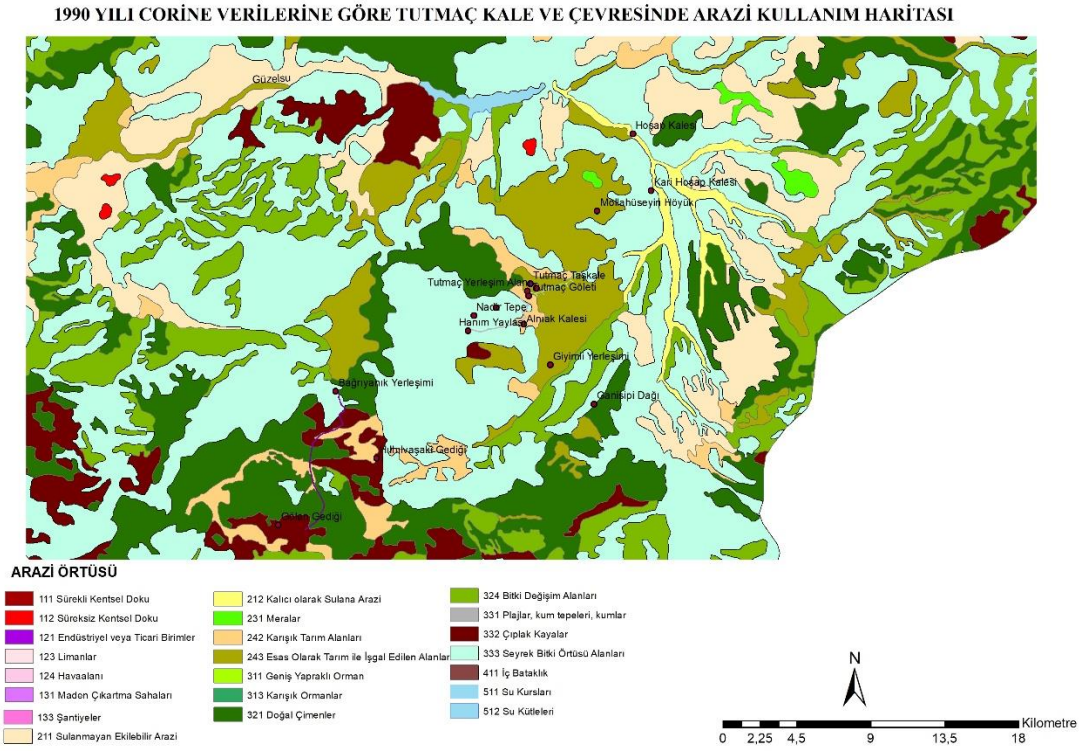
Resim 4: Tutmaç Göleti Havadan Görüntüsü.

2. Tartışma ve Sonuç

Tutmaç Taş Kale mimari açıdan silik de olsa önemli izler taşımaktadır. Kalenin çift sıra surla çevrelendiğine işaret eden sur yatakları, kalenin savunma mimarisine önem verilerek inşa edildiğini göstermektedir. Kalenin kuzeybatısında kurulan gözetleme kalesi de bu savunma

mimarisinin bir parçası görünümündedir. Kalenin eteklerinde kurulan düz yerleşim alanı ise Tutmaç Taş Kale’de yaşayanların, yerleşim yerinde yaşayan halk sınıfına göre sosyal statüsünde farklılık olduğunu göstermektedir. Düz yerleşimde yaşayan halk muhtemelen bir tehlike anında kaleye sığınmaktadır. Kalenin yakınlarında Bahanis Deresi’nden açılan kanalla doldurulan gölet, kentteki kalıcı yerleşimin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir. 1990 yılına ait arazi örtüsü sınıflandırma verilerini içeren Corine verilerinden hareketle, kalenin kurulduğu coğrafya “Doğal Bitki Örtüsü ile Birlikte Bulunan Tarım Alanları” sınıflandırmasında yer almaktadır. Bu sınıflandırma esasta 25 hektardan küçük ekilebilir alanları, 25 hektardan küçük meyve bahçesi ve bağlarının bulunduğu alanları tanımlamaktadır.¹ Kalenin hemen yakınında bulunan arazileri ise “Karışık Tarım Alanları” olarak sınıflandırılmıştır (**Harita 4**). Urartu Dönemi’nde arazi örtüsünün de kesin olarak bu şekilde olduğunu yorumlamak yanlıştır. Ancak, en eski arazi kullanım verileri bizlere tarım ve hayvancılığa uygun alanları gösterebilmesi açısından arkeolojik alanlar için de bir referans olabilmektedir. Kale ve çevresinde tarım yapılacak alanların az bulunmasına karşın kalede ve eteklerinde yaşayan halkın ihtiyacını karşılamak amacı ile tarım yapıldığı düşünülmektedir. Ancak kalenin çevresinin genel olarak hayvancılık faaliyetleri için oldukça uygun olduğu söylenebilir.

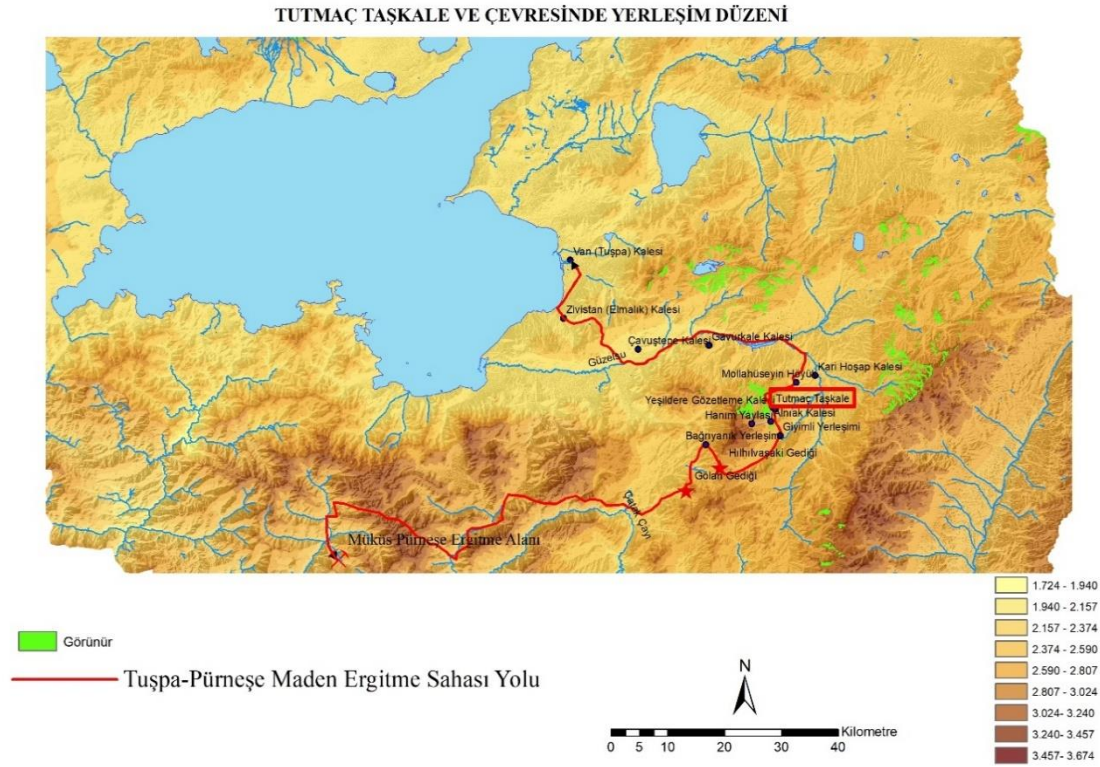
¹ Bkz. <https://corine.tarimorman.gov.tr/corineportal/araziortususiniflari.html>.

Harita 4: 1990 yılı Corine verilerine göre Tutmaç Taş Kale ve çevresinde arazi kullanım haritası.

Tutmaç Taş Kale’de bulunan kromlek yapılarında oldukça önemlidir. Kromlek geleneği, MÖ II. Binden itibaren Kafkasya’da ortaya çıkmış ve Terialeti Kültürü ile bağlantılı olduğu düşünülen bir mezar geleneğidir (Narimanishvili, 2012: 90-94). Kurgan mezarların bir uzantısı olarak düşünülen bu tür mezarlar Kafkasya etkisi ile Anadolu’da da MÖ II. Binde varlık göstermiştir. Özellikle Doğu Anadolu topraklarında Son Tunç Çağı- Erken Demir Çağı’nda Panz, Ernis-Evditepe, Şehit Tepe nekropollerinde benzer örneklerine rastlanmıştır (Belli, Konyar, 2003). Demir Çağı’nda da devam eden bu geleneğin en yakın örneği Karmir-Blur Nekropolü’nde bulunmuştur. Nekropolde her 6 m²’ ye bir mezar düşecek biçimde inşa edilmiştir. Mezarlar çoğunlukla küçük nehir taşlarının kil aracılığıyla dairesel formda toprağa sabitlenmesi ile oluşturulmuştur. Mezarlarda bulunan hediyeler hem Urartu Krallığı’nın tipik örnekleri hem de yerel özellikler göstermesi açısından oldukça önemlidir (Simonyan, Areshian, 2023: 587-602). Kromlek geleneği daha çok yayla kültürleri-yarı göçer toplumlar ile ilişkilendirilmektedir. Bu nedenle Tutmaç-Taş Kale’de bulunan kromlekler de aslında bölgenin sosyo-kültürel yapısı ile ilgili ipuçları sağlamaktadır. Demir Çağı’nda Urartu geleneklerinden uzak bir gömü stili olarak değerlendirilen kromleklerin kalede bulunması, yaşayan halkın kırsal ve yerel özellikler gösterdiğinin en büyük kanıtı gibi durmaktadır.

Tutmaç Taş Kalenin hemen kuzeyinde bulunan Halise Tepenin güney eteklerinde doğal bir dağ yolu bulunmaktadır. Bu yol Hanım Yaylası'na uzanmaktadır. Hanım Yaylası'nın bulunduğu alan günümüzde seyrek bitki örtüsü ile kaplı olup hâlâ aktif olarak yaylacılık faaliyetleri sürdürülmektedir. Bu durum, kalenin hayvancılık faaliyetleri açısından da kullanım görmüş olabileceğine kanıttır. Olasılıkla yazın yaylalara çıkan hayvan sürüsü Yeşildere Gözetleme Kalesi tarafından korunmakta, kışın ise kalenin çevresinde hayvancılık faaliyetleri sürdürülmeye devam etmiş olmalıdır. Tutmaç Kalesi, konumu itibari ile Hoşap Kalesi'nin güneyinden uzanan yolu görebilen bir konumda bulunmaktadır. Nitekim bu yol, başkent Tuşpa'dan hareketle öncelikle Zivistan Kalesi eteklerinden Harami Gediği'ne buradan ise Köroğlu Tepesi aracılığı ile Gürpınar Ovası'na ulaşmaktadır. Ovada Çavuştepe Kalesi ve Hoşap Kalesi önlerinden geçen yol Hoşap önlerinden güneydoğuya yönelmektedir. Bu yolda ise sırasıyla Mollahüseyin Höyük, Tutmaç Taş Kale ve Almak Kaleleri yer almaktadır. Bu kaleler, yolu Hilhılvaşaki Gediği aracılığı ile doğudaki yerleşim merkezlerine bağlamaktadır. Bu yerleşim merkezleri arasında yer alan Bağrıyanık Yerleşimi ile Karadağ Kalesi yerleşimleri arasında tespit edilen antik yol devamında olasılıkla Görentaş Düzlüğü'ne kadar uzanmaktadır (Çavuşoğlu, vd., 2022). Görentaş düzlüğü sonrasında ise bu yol Bahçesaray'da bulunan Pürneşe Maden Ergitme Sahası'na ulaşmaktadır. Tutmaç Taş Kale, bu yol güzergahında önemli bir noktada yer almaktadır. Kalenin görünürlük analizlerinde, bu yol güzergahına hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, yaylacılık faaliyetlerinin sürdürüldüğü Hanım Yaylasına uzanan yol güzergahlarına da hâkim olduğu görülmektedir (**Harita 5**).

Harita 5 : Tutmaç Taş Kale Görünürlük Analizi

Tutmaç Kalesi, Çavuştepe Kalesi'ne 47 km mesafededir. Hoşap Kalesi ile arasında ise 14 km mesafe bulunmaktadır. Tutmaç Kalesi'ne en yakın yerleşim merkezi 3,5 km uzaklıkta bulunan Alniak Kalesi'dir. Kaleye en yakın yerleşim merkezi durumunda olan Alniak Kalesi, Van ili Gürpınar İlçesi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları sırasında tespit edilmiştir (Çavuşoğlu, vd., 2023). Alniak Kalesi, Alican Dağı eteklerinde 2400 m rakımda kurulmuştur. Kalede gerçekleştirilen incelemelerde mimari öğelere ait kalıntılar ile sur temel yatakları bulunmuştur. Ayrıca yüzeyde Demir Çağı'na tarihlendirilen seramik kalıntılarına rastlanmıştır. Bu yerleşimin yanı sıra Tutmaç Kalesi'nin 6 km doğusunda Giyimli Yerleşimi yer almaktadır. Bronz evi olarak da nitelendirilen Urartu sivil mimarisinin nadir örneklerinden Giyimli yerleşiminde tamamen taştan inşa edilmiş 2 odalı bir yapı ortaya çıkartılmıştır (Erzen, 1974, s.199, vd., Çavuşoğlu, vd., 2022).

Tutmaç Taş Kale'nin güneybatısında Hılhlıvaşaki Geddiği, kalenin batıya açılan kapısı olmalıdır. Bu Gedik aracılığı ile batıda Bağrıyanık Yerleşimine bağlanan kalenin kervan yollarına ve maden ergitme sahasına da bu sayede ulaşabildiği anlaşılmaktadır. Tutmaç Kale hem tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi hem de ticari yollara hakimiyet açısından da yerleşim olarak

tercih edilmiş olmalıdır. Tutmaç Taş Kale çevresinde tespit edilen yerleşim birimleri, Tutmaç Taş Kaleye oranla daha küçük boyutludur. Kalede çift sur yapısının söz konusu olması, sulama açısından da ıslah çalışmaları yapılmış olması dikkat çekicidir. Aynı zamanda kalenin yakınında bulunan gözetleme kalesi de bu yerleşimin ve çevresinin korunması gerektiğini göstermektedir. Buna karşın, yerleşimde kent olgusunu gösterecek nitelikte tapınak, saray, sarnıç, çivi yazılı belgeler bulunmaması yerleşimin bir kent olarak değerlendirilmesinde engel teşkil etmektedir. Tutmaç Taş Kale 19 hektar, Yeşildere Gözetleme Kalesi ise 1 hektarlık bir alana yayılmış durumdadır. Mollahüseyin Höyük 1,5 hektar; Alniak Kalesi 0,13 hektar; Giyimli Yerleşim Alanı ise şimdiye kadar ki bilgiler dahilinde 5 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Çavuştepe Kalesi ise doğu-batı doğrultuda 40 hektarlık bir alana yayılmış durumdadır. Çavuştepe Kalesi bu haliyle Gürpınar Ovası'nın yüzölçümü bakımından da en büyük yerleşimdir. Bu kapsamda; Gürpınar Ovası'nda bulunan Çavuştepe Kalesi ile kıyaslandığında Tutmaç Taş Kale yerleşiminin daha küçük ölçekli ve dar bir alana hakimiyet kurduğu açıktır. Kalenin yakınlarında yer alan kromlekler de bölgede Urartu Krallığı'na bağlı olsa da yerel kültürün ağır bastığını göstermektedir. Aynı zamanda söz konusu kalenin yol güzergahına yakınlığı, yaylacılık ve hayvancılık faaliyetleri açısından uygun ortam sağlaması nedeni ile bir aşiret merkezi olarak değerlendirmek gerektiği açıktır. Bu merkez olasılıkla çevresinde kurulan Mollahüseyin Höyük, Alniak Kalesi ve Giyimli yerleşim merkezinin Çavuştepe Kalesi ile bağlantısını sağlayan ve bölgedeki hayvancılık-yaylacılık faaliyetlerini düzenleyen kırsal bir aşiret merkezi olmalıdır.

Kaynakça

- Çavuşoğlu, R., Yılmaz, H., Coşkun, İ., Haydaroglu, C., Polat, E., Sürün, Y., Demirtaş, D., Özgüner, E., Karatekin, S. 2023. Van ili Gürpınar İlçesi 2021 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması. 38. *Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 3*, Ankara, 161-178.
- Çavuşoğlu, R., Yılmaz, H., Coşkun, İ., Demirtaş, D., Sürün, Y., Özgüner, E., Karatekin, S. 2024. Van ili Gürpınar İlçesi 2022 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması. 39. *Araştırma Sonuçları Toplantısı Cilt 3*, Ankara, 231-246.

Çavuşoğlu, R., Coşkun, İ., Uslu, E. 2023. *Biainili/ Urartu Kültür Envanteri-I*, Akademisyen Yayınları, İstanbul.

Demircan, M., Arabacı, H., Alan, İ. 2017. “Coğrafi bilgi sistemleri ile sıcaklık noramllerinin yüksek çözünürlüklü veri setinin üretilmesi”, TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, 16. Türkiye Harita Bilimsel ve Teknik Kurultayı, Ankara, 7-10.

Narimanishvili, G. (2012). *Archaeological investigations in Trialeti*. Yerevan.

Öğün, B. 1970. *Van’da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram Kanalı*, Anadolu Matbaası, Ankara.

Özfırat, A. 2008. “Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, 2006. 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*. 197-220.

-2009b. “Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2007”, 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 341-367.

-2010. “Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2008”, 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*. 223-238.

-2012. “Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması, 2010”. 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 155-173.

Öztaş, B. 2021. “Gürpınar (Van) İlçesi’nde Kırsal Yerleşimler”. Yüksek Lisans Tezi. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı.

Simon, H.Y., Areshian, G.E. (2023). “Empire Beyond its Paleces: New Discoveries at thw Urartian Necropolis of Karmir-Blur (Armenia)”, *Proceedings of the 12th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Vol. 2*, Wiesbaden, 587-603.